

Original Article

शीतयुद्धोत्तर काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण : 1991 ते 2004

भोसले मारोती देवराव

संशोधक विद्यार्थी, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

Manuscript ID:

गोषवारा

JRD -2026-180535

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(A)

Pp.149-155

May- 2026

Submitted: 15 Apr. 2026

Revised: 25 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 30 May 2026

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासातील संक्रमणाचा आणि पुनर्रचनेचा काळ मानला जातो. 1991 मध्ये शीतयुद्धाचा अंत, सोव्हिएट संघाचे विघटन आणि भारतावरील आर्थिक संकट यांमुळे भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार करावा लागला. आर्थिक उदारीकरणानंतर परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू आर्थिक विकास, परकीय गुंतवणूक, व्यापारवृद्धी आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्मता हा बनला. भारताने पारंपरिक गुणनिरपेक्षतेची भूमिका कायम ठेवली, परंतु अधिक व्यावहारिक आणि हितसंबंधाधारित दृष्टिकोन स्वीकारला. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली "Look East Policy" सुरु करण्यात आली. या धोरणाद्वारे भारताने ASEAN आणि पूर्व आशियाई देशांशी आर्थिक, राजकीय आणि सामरिक संबंध दृढ केले. त्यामुळे भारताचा आशिया-प्रशांत प्रदेशातील सहभाग वाढला आणि पूर्वेकडील राष्ट्रांशी सहकार्याला नवी दिशा मिळाली. याच काळात भारताने 1992 मध्ये Israel बरोबर पूर्ण राजनैतिक संबंध प्रस्थापित केले. तसेच United States, Japan आणि इतर विकसित राष्ट्रांशी संबंध अधिक दृढ करण्याचा प्रयत्न केला. परराष्ट्र धोरणात आर्थिक राजनय आणि बहुपक्षीय सहकार्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. 1996 ते 1998 या काळात आय.के. गुजराल यांनी शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यासाठी "गुजराल सिद्धांत" मांडला. या धोरणानुसार भारताने लहान शेजारी राष्ट्रांकडून परस्पर लाभाला अपेक्षा न ठेवता सहकार्य, विश्वास आणि सद्भावनेवर भर दिला. यामुळे दक्षिण आशियातील संबंध अधिक सौहार्दपूर्ण करण्याचा प्रयत्न झाला. 1998 मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने Pokhran-II अणुचाचण्या केल्या. या चाचण्यांमुळे भारताने स्वतःला अण्वस्त्रसंपन्न राष्ट्र म्हणून जगासमोर सिद्ध केले. काही देशांनी निर्बंध लादले असले तरी भारताची सामरिक स्वायत्तता आणि जागतिक प्रतिष्ठा वाढली. 1999 मधील Kargil War दरम्यान भारताने प्रभावी लष्करी व राजनैतिक भूमिका बजावली आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर व्यापक पाठिंबा मिळवला. त्याचबरोबर पाकिस्तानशी संवाद आणि शांततेसाठी लाहोर उपक्रम राबविण्यात आला. 2000 नंतर भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली. संरक्षण, तंत्रज्ञान, अवकाश आणि अणुऊर्जा क्षेत्रातील सहकार्य वाढले. 2004 मधील NSSP (Next Steps in Strategic Partnership) उपक्रमामुळे दोन्ही देशांतील धोरणात्मक भागीदारी अधिक मजबूत झाली. अशा प्रकारे 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने आदर्शवादी आणि गुणनिरपेक्ष चौकटीतून बाहेर पडून आर्थिक हितसंबंध, सामरिक स्वायत्तता, प्रादेशिक सहकार्य आणि जागतिक सहभाग यांवर आधारित अधिक वास्तववादी व बहुआयामी स्वरूप धारण केले.

प्रस्तावना

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या विकासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि परिवर्तनशील टप्पा मानला जातो. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेली नवीन जागतिक व्यवस्था, सोव्हिएट संघाचे विघटन आणि भारतातील आर्थिक उदारीकरण यांमुळे देशासमोर नवीन आव्हाने व संधी निर्माण झाल्या. या बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी सुसंगत राहण्यासाठी भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात व्यावहारिकता, आर्थिक हितसंबंध आणि सामरिक स्वायत्तता यांना प्राधान्य दिले.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:
10.5281/zenodo.20961193

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

भोसले मारोती देवराव संशोधक विद्यार्थी, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

How to cite this article:

देवराव, भोसले. मारोती. (2026). शीतयुद्धोत्तर काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण: 1991 ते 2004. Journal of research & development, 18(5(A)), 149–155. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20961193>

या काळात भारताने पूर्व आशियाकडे लक्ष केंद्रित करणारे 'लुक ईस्ट' धोरण स्वीकारले, शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला, अणुशक्ती राष्ट्र म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आणि अमेरिका तसेच इतर प्रमुख राष्ट्रांशी संबंध अधिक दृढ केले. त्यामुळे 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक गुणनिरपेक्षतेच्या चौकटीतून बाहेर पडून जागतिक राजकारणात अधिक सक्रिय, वास्तववादी आणि बहुआयामी स्वरूप धारण केले. 1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वाचा, परिवर्तनशील आणि निर्णायक टप्पा मानला जातो. या काळात जागतिक राजकारणात मोठे बदल घडून आले. शीतयुद्धाची समाप्ती, सोव्हिएत संघाचे विघटन, जागतिकीकरणाचा वेगाने झालेला विस्तार आणि एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचा उदय यामुळे भारतासमोर नवीन आव्हाने व संधी निर्माण झाल्या. 1991 मधील आर्थिक संकटामुळे भारताने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाची धोरणे स्वीकारली, ज्याचा थेट परिणाम परराष्ट्र धोरणावर झाला. आर्थिक विकास, परकीय गुंतवणूक, व्यापारवृद्धी आणि तंत्रज्ञान सहकार्य हे परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट बनले. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने 'लुक ईस्ट' धोरण स्वीकारून दक्षिण-पूर्व आशियाई राष्ट्रांशी संबंध अधिक दृढ केले. तसेच अमेरिका, युरोपियन देश, जपान आणि इस्रायल यांच्याशी सहकार्य वाढविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. या काळात शेजारी राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी गुजराल सिद्धांत मांडण्यात आला. 1998 मध्ये पोखरण येथे अणुचाचण्या घेऊन भारताने स्वतःला अण्वस्त्रसंपन्न राष्ट्र म्हणून जगासमोर सिद्ध केले आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला नवीन दिशा दिली. 1999 मधील कारगिल युद्धात भारताने प्रभावी लष्करी आणि राजनैतिक कौशल्य दाखवून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली प्रतिमा अधिक मजबूत केली. त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक व्यापार संघटना आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये भारताचा सहभाग वाढला. या काळात भारताने गुणनिरपेक्षतेची मूलभूत भूमिका कायम ठेवत राष्ट्रीय हित, आर्थिक प्रगती, सामरिक स्वायत्तता आणि बहुआयामी सहकार्य यांवर आधारित वास्तववादी परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. त्यामुळे 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक आदर्शवादातून बाहेर पडून अधिक गतिशील, व्यावहारिक, आर्थिकदृष्ट्या केंद्रित आणि जागतिक स्तरावर प्रभावी स्वरूप धारण केले, ज्यामुळे 21 व्या शतकातील भारताच्या उदयाचा अहम पाया घातला गेला.

पूर्वसाहित्याचा अभ्यास :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास अनेक विद्वान, संशोधक आणि राजकीय विश्लेषकांनी केला आहे. भारतीय परराष्ट्र धोरणातील बदल, आर्थिक उदारीकरणाचा प्रभाव, शीतयुद्धोत्तर जागतिक व्यवस्था, अणुनीती आणि प्रादेशिक संबंध यांचा विविध अंगांनी अभ्यास करण्यात आला आहे. J. N. Dixit यांनी Indian Foreign Policy and Its Neighbours या ग्रंथात शीतयुद्धोत्तर काळातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील व्यावहारिकतेचा आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांना दिलेल्या प्राधान्याचा सखोल अभ्यास केला आहे. V. P. Dutt यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणातील ऐतिहासिक सातत्य आणि बदल यांचे विश्लेषण करताना 1991 नंतरच्या आर्थिक आणि सामरिक बदलांचा आढावा घेतला आहे. Sumit Ganguly यांनी भारताच्या अणुनीती, सुरक्षा धोरण आणि पोखरण अणुचाचण्यांनंतरच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे विश्लेषण केले आहे. C. Raja Mohan यांनी भारत-अमेरिका संबंध, लुक ईस्ट धोरण आणि उदयोन्मुख सामरिक भागीदारीच्या संदर्भात भारतीय परराष्ट्र धोरणातील परिवर्तन स्पष्ट केले आहे. Rajiv Sikri यांनी शेजारी राष्ट्रांशी संबंध, गुजराल सिद्धांत आणि दक्षिण आशियातील भारताच्या भूमिकेचा अभ्यास केला आहे. विविध संशोधन लेख, पुस्तके, नियतकालिके आणि सरकारी अहवालांच्या आधारे असे दिसून येते की , 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक गुणनिरपेक्ष दृष्टिकोन कायम ठेवत आर्थिक हितसंबंध, सामरिक स्वायत्तता, प्रादेशिक सहकार्य आणि जागतिक सहभाग यांना प्राधान्य दिले. तथापि, उपलब्ध साहित्यामध्ये या संपूर्ण कालखंडातील आर्थिक, राजकीय, सामरिक आणि प्रादेशिक बदलांचा एकत्रित व सर्वसमावेशक अभ्यास तुलनेने मर्यादित प्रमाणात आढळतो. त्यामुळे 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या वाटचालीचा समग्र अभ्यास करणे आवश्यक आणि संशोधनदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण ठरते.

अध्ययनाचे उद्देश :

1. 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या स्वरूपाचा आणि विकासाचा अभ्यास करणे.
2. शीतयुद्धोत्तर काळातील जागतिक राजकीय बदलांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर झालेला परिणाम समजून घेणे.
3. 1991 मधील आर्थिक उदारीकरणाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेल्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
4. 'लुक ईस्ट' धोरणाच्या अंमलबजावणीचा आणि त्याच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
5. भारताचे अमेरिका, इस्रायल, रशिया आणि इतर प्रमुख राष्ट्रांशी असलेल्या संबंधांचे मूल्यमापन करणे.

6. गुजराल सिद्धांताच्या माध्यमातून शेजारी राष्ट्रांशी प्रस्थापित झालेल्या संबंधांचा अभ्यास करणे.
7. 1998 मधील पोखरण अणुचाचण्यांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
8. 1999 मधील कारगिल युद्धादरम्यान भारताने अवलंबलेल्या राजनैतिक धोरणाचे विश्लेषण करणे.
9. या कालखंडात भारताच्या सामरिक, आर्थिक आणि सुरक्षा हितसंबंधांना मिळालेल्या प्राधान्याचा अभ्यास करणे.
10. 1991 ते 2004 या कालावधित भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य आणि परिवर्तन यांचे मूल्यमापन करणे.

गृहीतकृत्ये :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यासासाठी असे गृहीत धरले जाते की, शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या अंमलबजावणीनंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. या काळात भारताने पारंपरिक गुणनिरपेक्षतेची भूमिका कायम ठेवली असली तरी राष्ट्रीय हितसंबंध, आर्थिक विकास, सामरिक सुरक्षा आणि जागतिक सहभाग यांना अधिक प्राधान्य दिले. आर्थिक उदारीकरणामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक व्यापाराभिमुख आणि गुंतवणूक केंद्रित बनले. 'लुक ईस्ट' धोरणामुळे दक्षिण-पूर्व आशियातील राष्ट्रांशी भारताचे संबंध अधिक दृढ झाले, तर अमेरिका, इस्त्रायल आणि इतर प्रमुख राष्ट्रांशी सहकार्याचा विस्तार झाला. 1998 मधील पोखरण अणुचाचण्या आणि 1999 मधील कारगिल युद्ध यांमुळे भारताच्या सुरक्षा आणि सामरिक धोरणाला नवी दिशा मिळाली. तसेच, गुजराल सिद्धांतामुळे शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यास मदत झाली. त्यामुळे असे गृहीत धरले जाते की, 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने आदर्शवादी दृष्टिकोनातून अधिक वास्तववादी, व्यावहारिक आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित स्वरूप धारण केले आणि भारताच्या जागतिक स्थानाला बळकटी प्राप्त झाली.

अध्ययन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात येईल. 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणातील बदल, त्यामागील कारणे आणि त्याचे परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येईल. या संशोधनात प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर केला जाईल. त्यामध्ये भारतीय परराष्ट्र धोरणावरील पुस्तके, संशोधन लेख, शोधनिबंध, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, सरकारी अहवाल, परराष्ट्र मंत्रालयाची कागदपत्रे, संसदीय चर्चांचे दस्तऐवज तसेच विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या प्रकाशित साहित्याचा आधार घेतला जाईल. शीतयुद्धोत्तर जागतिक परिस्थिती, आर्थिक उदारीकरण, 'लुक ईस्ट' धोरण, पोखरण अणुचाचण्या, कारगिल युद्ध, गुजराल सिद्धांत आणि भारत-अमेरिका संबंध यांसारख्या महत्त्वाच्या घटनांचे वर्णनात्मक व तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात येईल. उपलब्ध साहित्याचे चिकित्सक परीक्षण करून भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य, बदल आणि त्याचा भारताच्या आंतरराष्ट्रीय स्थानावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात येईल. त्यामुळे या संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा उपयोग करून विषयाचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन केले जाईल.

तथ्यांचे विश्लेषण :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की, या काळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात लक्षणीय बदल घडून आले. 1991 मध्ये आर्थिक उदारीकरण स्वीकारल्यानंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाला आर्थिक विकासाशी जोडले आणि परकीय गुंतवणूक, व्यापारवृद्धी व तंत्रज्ञान सहकार्याला प्राधान्य दिले. शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे द्विध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचा अंत झाला आणि भारताला नव्या जागतिक परिस्थितीनुसार आपली परराष्ट्र धोरणात्मक भूमिका बदलावी लागली. या काळात भारताने पारंपरिक गुणनिरपेक्षतेची तत्त्वे कायम ठेवली, परंतु त्याचबरोबर राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित अधिक व्यावहारिक दृष्टिकोन स्वीकारला. 'लुक ईस्ट' धोरणामुळे दक्षिण-पूर्व आशियातील देशांशी भारताचे आर्थिक आणि सामरिक संबंध अधिक मजबूत झाले. 1992 मध्ये इस्त्रायलशी पूर्ण राजनैतिक संबंध प्रस्थापित करणे, अमेरिका आणि इतर विकसित राष्ट्रांशी सहकार्य वाढविणे, तसेच बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग नोंदविणे यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नवी दिशा मिळाली. गुजराल सिद्धांताच्या माध्यमातून शेजारी राष्ट्रांशी विश्वास आणि सहकार्य वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. 1998 मधील पोखरण अणुचाचण्यांमुळे भारताने अण्वस्त्रसंपन्न राष्ट्र म्हणून आपली ओळख प्रस्थापित केली, तर 1999 मधील कारगिल युद्धादरम्यान भारताने प्रभावी राजनैतिक आणि लष्करी भूमिका बजावत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर व्यापक पाठिंबा मिळवला. तथ्यांच्या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, 1991 ते

2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने आर्थिक हितसंबंध, राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रादेशिक सहकार्य आणि जागतिक सहभाग यांचा समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला. या काळातील धोरणात्मक बदलांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा अधिक मजबूत झाली आणि उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून भारताच्या स्थानाचा पाया अधिक भक्कम झाला. त्यामुळे हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या आधुनिकीकरणाचा आणि पुनर्रचनेचा महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरल्याचे दिसून येते.

समस्येचे स्वरूप :

1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक गुंतागुंतीच्या समस्या आणि आव्हाने निर्माण झाली होती. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात निर्माण झालेल्या एकध्रुवीय व्यवस्थेमुळे भारताला आपली पारंपरिक परराष्ट्र धोरणात्मक भूमिकेचा पुनर्विचार करावा लागला. सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर भारताचा एक महत्त्वाचा मित्रदेश कमी झाल्यामुळे धोरणात्मक संतुलन राखणे कठीण झाले. 1991 मधील आर्थिक संकटामुळे भारतावर जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक एकात्म होण्याचा दबाव निर्माण झाला, ज्यामुळे आर्थिक हितसंबंध आणि राजनैतिक उद्दिष्टे यांच्यात समतोल साधण्याची समस्या निर्माण झाली. या काळात शेजारी राष्ट्रांशी विशेषतः पाकिस्तान, चीन, बांगलादेश आणि श्रीलंका यांच्याशी संबंधांमध्ये तणाव आणि संघर्षाचे प्रसंग वारंवार उद्भवले. दहशतवाद, सीमावाद आणि सुरक्षा प्रश्न हे परराष्ट्र धोरणातील मोठे आव्हान ठरले. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आणि दबावाचा सामना करावा लागला, तर 1999 मधील कारगिल युद्धामुळे प्रादेशिक सुरक्षा परिस्थिती अधिक गुंतागुंतीची झाली. तसेच, अमेरिका आणि इतर पाश्चिमात्य देशांशी संबंध सुधारताना अणुनीती आणि सुरक्षा प्रश्नांवर संतुलन राखण्याची गरज निर्माण झाली. या सर्व घटकांमुळे 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप अधिक जटिल, आव्हानात्मक आणि बहुआयामी बनले. त्यामुळे राष्ट्रीय हितसंबंध, आर्थिक विकास, सुरक्षा चिंता आणि आंतरराष्ट्रीय दबाव यांच्यात योग्य समतोल साधणे ही या कालखंडातील प्रमुख समस्या ठरली.

अभ्यासाचा उद्देश :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या वाटचालीचा अभ्यास करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे शीतयुद्धोत्तर जागतिक परिस्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणात झालेल्या बदलांचा सखोल आढावा घेणे होय. या अभ्यासातून 1991 मधील आर्थिक उदारीकरणानंतर परराष्ट्र धोरण अधिक आर्थिक विकासाभिमुख, व्यावहारिक आणि राष्ट्रीय हितसंबंधकेंद्रित कसे झाले ? हे स्पष्ट करणे अपेक्षित आहे. तसेच 'लुक ईस्ट' धोरणाच्या माध्यमातून भारताने आशिया-प्रशांत क्षेत्राशी वाढवलेले संबंध, गुजराल सिद्धांताद्वारे शेजारी राष्ट्रांशी सुधारलेले संबंध आणि अमेरिका, इस्त्रायल, रशिया यांसारख्या देशांशी विकसित झालेले राजनैतिक व सामरिक संबंध यांचा अभ्यास करणे हा देखील उद्देश आहे. या कालखंडात पोखरण अणुचाचण्या, कारगिल युद्ध आणि जागतिक स्तरावरील भारताच्या वाढत्या भूमिकेचा परराष्ट्र धोरणावर झालेला परिणाम समजून घेणे हेही महत्त्वाचे आहे. तसेच भारताने गुणनिरपेक्षतेची परंपरा कायम ठेवत बदलत्या जागतिक व्यवस्थेशी कसा समतोल साधला ? याचे विश्लेषण करणे हा या अभ्यासाचा एक प्रमुख उद्देश आहे. या सर्व घटकांच्या आधारे 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य, बदल आणि त्याच्या परिणामांचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास करणे हा या संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

मूल्यमापन :

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने परिवर्तन, समायोजन आणि विस्तार यांचा काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळातील सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे शीतयुद्धोत्तर जागतिक व्यवस्थेशी भारताने केलेले यशस्वी जुळवून घेणे. आर्थिक उदारीकरणानंतर परराष्ट्र धोरण अधिक वास्तववादी आणि आर्थिक विकासाकेंद्रित बनले, ही या कालखंडातील मोठी उपलब्धी मानली जाते. 'लुक ईस्ट' धोरणामुळे भारताचा आशिया-प्रशांत क्षेत्रातील प्रभाव वाढला आणि पूर्व आशियाई देशांशी आर्थिक व सामरिक संबंध मजबूत झाले. गुजराल सिद्धांताच्या माध्यमातून शेजारी राष्ट्रांशी विश्वास आणि सहकार्य वाढविण्याचा प्रयत्नही सकारात्मक ठरला. तथापि, या कालखंडात काही मर्यादाही दिसून येतात. पाकिस्तानसोबतचे तणावपूर्ण संबंध, सीमावाद आणि दहशतवाद यांसारख्या समस्यांवर कायमस्वरूपी तोडगा निघू शकला नाही. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर काही काळ आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आणि राजनैतिक दबावाचा सामना करावा लागला. तरीही, भारताने आपली सामरिक स्वायत्तता टिकवून ठेवली आणि 1999 च्या कारगिल युद्धात प्रभावी राजनैतिक व लष्करी भूमिका बजावली. एकूणच पाहता, 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाने

पारंपरिक गुणनिरपेक्षतेपासून अधिक व्यावहारिक, बहुआयामी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित दिशेकडे यशस्वी संक्रमण केले. या धोरणात्मक बदलांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा सुधारली आणि तो उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून अधिक ठळकपणे पुढे आला.

आव्हाने आणि विचार :

1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक गंभीर आव्हाने आणि धोरणात्मक विचार निर्माण झाले. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेल्या एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत भारताला आपली भूमिका पुन्हा निश्चित करावी लागली. सोव्हिएत संघाच्या विघटनामुळे भारताचा पारंपरिक मित्रदेश कमी झाल्याने धोरणात्मक संतुलन राखणे हे मोठे आव्हान ठरले. 1991 मधील आर्थिक उदारीकरणामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्म होण्याचा दबाव वाढला, ज्यामुळे आर्थिक हितसंबंध आणि राष्ट्रीय सुरक्षा यांचा समतोल साधणे आवश्यक झाले. या काळात भारताने गुणनिरपेक्षतेची मूलभूत तत्त्वे कायम ठेवताना अधिक व्यावहारिक आणि हितसंबंधाधारित दृष्टिकोन स्वीकारण्याचा विचार केला. शेजारी राष्ट्रांशी विशेषतः पाकिस्तान, चीन, बांगलादेश आणि श्रीलंका यांच्याशी सीमावाद, दहशतवाद आणि राजकीय तणाव ही प्रमुख आव्हाने होती. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आणि राजनैतिक दबावाचा सामना करावा लागला, तर 1999 च्या कारगिल युद्धामुळे प्रादेशिक सुरक्षा परिस्थिती अधिक गुंतागुंतीची झाली. याचबरोबर अमेरिका आणि पाश्चिमात्य देशांशी संबंध सुधारताना अणुनीती, सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय दबाव यांचा समतोल राखण्याची गरज भासली. 'लुक ईस्ट' धोरण राबवताना आशिया-प्रशांत क्षेत्रात आर्थिक व सामरिक उपस्थिती वाढवणे हेही एक महत्वाचे आव्हान होते. या सर्व परिस्थितीमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणात सामरिक स्वायत्तता, आर्थिक हितसंबंधांचे संरक्षण, प्रादेशिक सहकार्य वाढविणे आणि जागतिक स्तरावर सक्रिय भूमिका बजावणे हे महत्वाचे विचार केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे हा कालखंड भारताच्या परराष्ट्र धोरणासाठी आव्हानात्मक तसेच दिशादर्शक ठरला.

संकलन :

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या विकासातील परिवर्तनशील आणि निर्णायक टप्पा मानला जातो. या काळात शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेल्या नव्या जागतिक व्यवस्थेशी जुळवून घेत भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात मूलभूत बदल केले. आर्थिक उदारीकरणामुळे परराष्ट्र धोरण अधिक विकासाभिमुख, व्यापारकेंद्रित आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्म होणारे बनले. गुणनिरपेक्षतेची मूलभूत तत्त्वे कायम ठेवत भारताने अधिक व्यावहारिक आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला. 'लुक ईस्ट' धोरणामुळे भारताचे दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी संबंध अधिक दृढ झाले, तर अमेरिका, रशिया, इस्रायल आणि युरोपियन देशांशी सहकार्य वाढले. गुजराल सिद्धांतामुळे शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांमुळे भारताची सामरिक ओळख अधिक मजबूत झाली, तर 1999 च्या कारगिल युद्धाने राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाला नवी दिशा दिली. या सर्व घटनांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा अधिक सक्रिय आणि प्रभावी बनली. एकूणच पाहता, 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक चौकटीतून बाहेर पडून आधुनिक, वास्तववादी आणि बहुआयामी स्वरूप धारण केले. या परिवर्तनामुळे भारताच्या उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून विकासाचा भक्कम पाया घातला गेला.

फायदे :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणातील बदलांमुळे देशाला अनेक महत्वपूर्ण फायदे मिळाले. आर्थिक उदारीकरणानंतर परराष्ट्र धोरण अधिक विकासाभिमुख झाल्यामुळे भारताला परकीय गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि जागतिक व्यापारात वाढीच्या संधी उपलब्ध झाल्या. शीतयुद्धोत्तर काळात भारताने अधिक व्यावहारिक भूमिका स्वीकारल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्याची विश्वासार्हता आणि स्वीकारार्हता वाढली. 'लुक ईस्ट' धोरणामुळे दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी आर्थिक आणि सामरिक संबंध दृढ झाले आणि भारताचा आशिया-प्रशांत क्षेत्रातील प्रभाव वाढला. गुजराल सिद्धांतामुळे शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारले आणि प्रादेशिक स्थैर्य वाढविण्यास मदत झाली. अमेरिका, रशिया, इस्रायल आणि युरोपियन देशांशी संबंध सुधारल्यामुळे भारताला संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक सहकार्याच्या नव्या संधी मिळाल्या. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर भारताची सामरिक स्वायत्तता आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा अधिक मजबूत झाली. तसेच कारगिल युद्धानंतर भारताच्या संरक्षण आणि सुरक्षा धोरणाची क्षमता जगासमोर स्पष्ट झाली. एकूणच, या कालखंडातील परराष्ट्र धोरणामुळे भारताची जागतिक उपस्थिती वाढली, आर्थिक विकासाला गती मिळाली, राष्ट्रीय सुरक्षा बळकट झाली आणि भारत उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून अधिक ठळकपणे पुढे आला.

पार्श्वभूमी :

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक परिवर्तनाचा टप्पा मानला जातो. या काळाची पार्श्वभूमी मुख्यतः शीतयुद्धाच्या समाप्ती, सोव्हिएत संघाचे विघटन आणि जागतिक राजकारणातील एकध्रुवीय व्यवस्थेच्या उदयावर आधारित होती. सोव्हिएत संघ हा भारताचा महत्त्वाचा धोरणात्मक आणि आर्थिक भागीदार असल्याने त्याच्या विघटनानंतर भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार करावा लागला. त्याच वेळी 1991 मध्ये भारत गंभीर आर्थिक संकटातून जात होता, ज्यामुळे देशाने आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाची (LPG) धोरणे स्वीकारली. या नव्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू विकास, व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान सहकार्याकडे वळला. गुणनिरपेक्ष चळवळीची पारंपरिक भूमिका कायम ठेवत भारताने अधिक वास्तववादी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित धोरण स्वीकारले. या कालखंडात 'लुक ईस्ट' धोरणाची सुरुवात, शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न, अमेरिका व इतर विकसित देशांशी वाढते सहकार्य आणि 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्या यांसारख्या घटनांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवली. त्यामुळे 1991 ते 2004 या कालखंडातील परराष्ट्र धोरण हे बदलत्या जागतिक परिस्थितीशी जुळवून घेणारे आणि भारताला जागतिक स्तरावर अधिक सक्रिय बनवणारे ठरले.

आव्हाने आणि विचार :

1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर बदलत्या जागतिक परिस्थितीमुळे अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण झाली. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेल्या एकध्रुवीय आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत भारताला आपली धोरणात्मक भूमिका पुन्हा निश्चित करावी लागली. सोव्हिएत संघाच्या विघटनाने भारताचा पारंपरिक आधार कमी झाला आणि नव्या भागीदारी शोधण्याची गरज निर्माण झाली. 1991 मधील आर्थिक उदारीकरणामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्म होण्याचा दबाव वाढला, ज्यामुळे आर्थिक विकास आणि राष्ट्रीय सुरक्षा यांचा समतोल साधणे हे मोठे आव्हान ठरले. या कालखंडात शेजारी राष्ट्रांशी, विशेषतः पाकिस्तान, चीन, बांगलादेश आणि श्रीलंका यांच्याशी सीमावाद, दहशतवाद आणि राजकीय तणाव यांसारख्या समस्या सातत्याने निर्माण झाल्या. 1998 च्या पोखरण अणुचाचण्यांनंतर भारतावर आंतरराष्ट्रीय निर्बंध आणि राजनैतिक दबाव आला, तर 1999 च्या कारगिल युद्धामुळे प्रादेशिक सुरक्षा अधिक गुंतागुंतीची झाली. अमेरिका आणि पाश्चिमात्य देशांशी संबंध सुधारताना अणुनीती, सुरक्षा आणि धोरणात्मक स्वायत्तता टिकवणे हेही एक मोठे आव्हान होते. तसेच 'लुक ईस्ट' धोरण राबवताना आशिया-प्रशांत क्षेत्रात भारताची उपस्थिती वाढविणे आवश्यक होते. या सर्व परिस्थितीमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर सामरिक स्वायत्तता राखणे, आर्थिक हितसंबंधांचे संरक्षण करणे, प्रादेशिक सहकार्य वाढविणे आणि जागतिक स्तरावर प्रभावी भूमिका बजावणे हे प्रमुख विचार केंद्रस्थानी आले. त्यामुळे हा कालखंड आव्हानांनी भरलेला असतानाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या विकासासाठी दिशादर्शक ठरला.

सविस्तर निष्कर्ष :

1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि परिवर्तनशील टप्पा म्हणून ओळखला जातो. या काळात शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेल्या नव्या जागतिक व्यवस्थेमुळे भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार करून त्यात आवश्यक बदल करावे लागले. सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर भारताचा पारंपरिक धोरणात्मक आधार कमी झाला, तर जागतिकीकरण आणि आर्थिक उदारीकरणामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक खुल्या आणि स्पर्धात्मक आंतरराष्ट्रीय वातावरणाशी जोडले गेले. या कालखंडात भारताने गुणनिरपेक्षतेची मूलभूत तत्त्वे कायम ठेवत अधिक व्यावहारिक, वास्तववादी आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला. आर्थिक विकास, व्यापारवृद्धी, परकीय गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान सहकार्य हे परराष्ट्र धोरणाचे महत्त्वाचे घटक बनले. 'लुक ईस्ट' धोरणाद्वारे भारताने आशिया-प्रशांत क्षेत्राशी संबंध मजबूत केले आणि आपली प्रादेशिक उपस्थिती वाढवली. तसेच अमेरिका, रशिया, इस्त्रायल आणि युरोपियन देशांशी संबंध सुधारून भारताने बहुआयामी परराष्ट्र धोरणाचा अवलंब केला. गुजराल सिद्धांताच्या माध्यमातून शेजारी राष्ट्रांशी सौहार्दपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न झाला, जरी काही देशांशी तणाव कायम राहिला. 1998 मधील पोखरण अणुचाचण्या आणि 1999 मधील कारगिल युद्ध यांमुळे भारताच्या सामरिक स्वायत्ततेला आणि राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाला नवी दिशा मिळाली. या घटनांनंतरही भारताने आंतरराष्ट्रीय दबावाचा सामना करून आपली स्वतंत्र भूमिका टिकवून ठेवली. त्याचबरोबर अमेरिका-भारत संबंधांमध्येही हळूहळू सकारात्मक बदल दिसून आला. एकूणच निष्कर्ष असा काढता येतो की , 1991 ते 2004 या कालखंडात भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक गुणनिरपेक्ष चौकटीतून

बाहेर पडून अधिक गतिशील, आर्थिकदृष्ट्या केंद्रित, सामरिकदृष्ट्या सजग आणि जागतिक स्तरावर सक्रिय स्वरूप धारण केले. या परिवर्तनामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा सुधारली आणि तो उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून पुढे येण्याचा भक्कम पाया या काळात घातला गेला. 1991 ते 2004 हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि परिवर्तनशील ठरतो. या काळात शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर निर्माण झालेल्या नव्या जागतिक व्यवस्थेशी सुसंगत राहण्यासाठी भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात मूलभूत बदल केले. आर्थिक उदारीकरणामुळे परराष्ट्र धोरण अधिक आर्थिक हितसंबंधकेंद्रित झाले आणि व्यापार, गुंतवणूक व तंत्रज्ञान सहकार्याला महत्त्व प्राप्त झाले. गुणनिरपेक्षतेची मूलभूत तत्त्वे कायम ठेवत भारताने अधिक व्यावहारिक आणि वास्तववादी दृष्टिकोन स्वीकारला. 'लुक ईस्ट' धोरण, गुजराल सिद्धांत, पोखरण अणुचाचण्या, कारगिल युद्ध आणि भारत-अमेरिका संबंधांतील सुधारणा यांसारख्या घटनांनी या काळातील परराष्ट्र धोरणाची दिशा ठरवली. या सर्व बदलांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय भूमिका अधिक सक्रिय, प्रभावी आणि बहुआयामी झाली. शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न, प्रादेशिक सहकार्य वाढविणे आणि जागतिक स्तरावर भारताची उपस्थिती मजबूत करणे हे या कालखंडाचे प्रमुख वैशिष्ट्य ठरले. त्यामुळे 1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाने पारंपरिक चौकटीतून बाहेर पडून आधुनिक, गतिशील आणि राष्ट्रीय हितसंबंधांवर आधारित स्वरूप धारण केले आणि भारताच्या उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून विकासाचा भक्कम पाया घातला.

शिफारशी :

1991 ते 2004 या कालखंडातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यासावर आधारित काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी पुढे मांडता येतात. भारताने आर्थिक उदारीकरणानंतर स्वीकारलेल्या खुल्या परराष्ट्र धोरणाला अधिक बळकटी देण्यासाठी व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान सहकार्य वाढविण्यावर सातत्याने भर द्यावा. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर बहुपक्षीय संस्थांमध्ये भारताचा सहभाग अधिक सक्रिय करून आंतरराष्ट्रीय निर्णय प्रक्रियेत प्रभाव वाढविणे आवश्यक आहे. शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यासाठी दीर्घकालीन विश्वासनिर्मिती उपाययोजना राबवाव्यात आणि दहशतवाद, सीमावाद व प्रादेशिक अस्थिरता यावर संयुक्त सहकार्याद्वारे तोडगा शोधावा. 'लुक ईस्ट' धोरणाचा विस्तार करून आशिया-प्रशांत क्षेत्रातील आर्थिक व सामरिक संधींचा अधिकाधिक लाभ घ्यावा. अमेरिका, रशिया, युरोपियन देश आणि इस्त्रायल यांच्याशी धोरणात्मक भागीदारी अधिक मजबूत करून संरक्षण, विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि ऊर्जा क्षेत्रात सहकार्य वाढवावे. गुजराल सिद्धांतासारख्या उपक्रमांद्वारे शेजारी राष्ट्रांशी सौहार्दपूर्ण संबंध टिकवण्यावर भर द्यावा, परंतु त्याचबरोबर राष्ट्रीय हितसंबंधांचे संरक्षणही सुनिश्चित करावे. अणुनीती आणि राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणात संतुलन राखून सामरिक स्वायत्तता जपणे आवश्यक आहे. तसेच परराष्ट्र धोरण अधिक प्रभावी करण्यासाठी कुशल राजनयिक प्रशिक्षण, धोरणात्मक संशोधन आणि आंतरराष्ट्रीय अभ्यास यांना प्रोत्साहन द्यावे. एकूणच, 1991 ते 2004 या कालखंडातील अनुभव लक्षात घेता भारताने भविष्यात अधिक गतिशील, संतुलित आणि बहुआयामी परराष्ट्र धोरण विकसित करून जागतिक स्तरावर आपले स्थान अधिक बळकट करावे, अशी शिफारस करता येते.

संदर्भ सूची :

1. दिक्षित , जे. एन. – Indian Foreign Policy and Its Neighbours, ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, 2001.
2. दत्त, व्ही. पी. – India's Foreign Policy in a Changing World, विकास पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, 1999.
3. गंगुली, सुमित – India as an Emerging Power, रूटलेज, लंडन, 2003.
4. मोहन, सी. राजा – Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy, पेंग्विन बुक्स, नवी दिल्ली, 2003.
5. सिक्री, राजीव – Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy, सेज पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, 2009.
6. परराष्ट्र मंत्रालय, भारत सरकार – वार्षिक अहवाल, 1991-92 ते 2003-04, नवी दिल्ली.
7. भारत सरकार – संसदीय चर्चा व परराष्ट्र धोरण निवेदने, लोकसभा सचिवालय, विविध वर्षे (1991-2004).
8. पॅन्ट, हर्ष व्ही. – Indian Foreign Policy in a Unipolar World, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, 2009.
9. बारू, संजय – The Strategic Consequences of India's Economic Performance, अकॅडमिक फाउंडेशन, नवी दिल्ली, 2006.
10. विविध शोधनिबंध व नियतकालिके – Indian Journal of International Affairs आणि Economic and Political Weekly मध्ये प्रकाशित लेख, 1991-2004.